

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

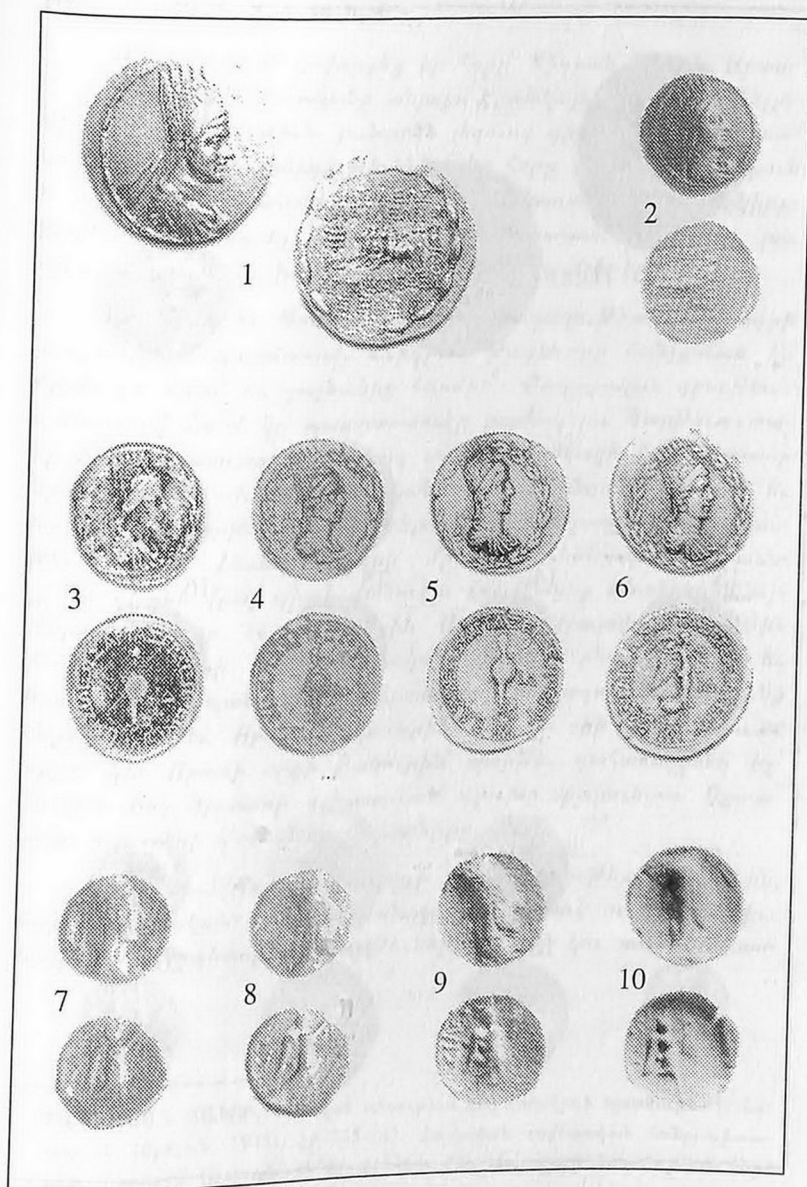
Վերջերս յայտնաբերուեցան Արտաշէսեան հարստութեան պատկանող արծաթեայ դրամաներ, որոնց երեսին վրայ պատկերուած է Արտաշէսեան հարստութեան Արտաշէս արքային նոյն դիմանկարը: Շարք մը դրամագէտներ¹ եւ ստորագրեալս² զանոնք վերագրեցին Արտաշէս Բ.ին՝ Տիգրան Մեծի թոռան: Դրամագէտ³ մը զանոնք վերագրեց Արտաշէս Գ.ին: Ոմանք ալ զանոնք որակեցին «ժամանակակից կեղծումներ»⁴: Անհրաժեշտ է քննարկել սոյն նորայայտ դրամները Արտաշէսեան հարստութեան վերջին յիսնամեակի տիրակալներու դրամներու ծիրին մէջ, ներկայացնել դրամագիտական տուեալները, ապա մեր քննարկումը, տեսակէտներն ու եզրակացութիւնը:

¹ A. Ronde, H. Torossian, "Une drachme inédite (?) d'Artaxes II, roi d'Arménie (30-20 av. J.-C.), *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, հատոր 52 (Փետրուար 1997) թիւ 2, էջ 25-26: Լրատու Աղբիւրներ «Արտաշէս Բ. թագաւորի արծաթեայ դրամի յայտնաբերում» Ասպարէզ, հատոր 87 (20 Հոկտեմբեր 1995), թիւ 10, 115, էջ 5:

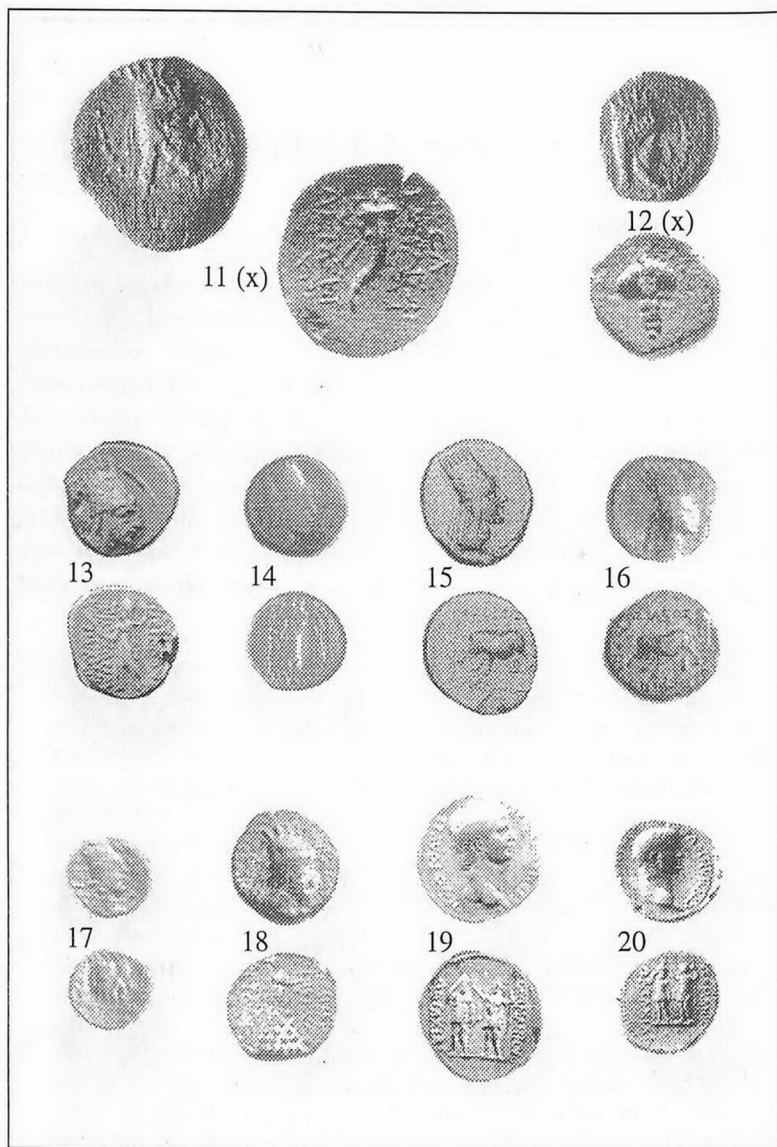
² ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Ե. Թ., "A Silver Coin of Artaxias II (30-20 B.C.)." *Armenian Numismatic Studies* (Լոս Անճելըս, 2000), էջ 133-137, տախտակ 33, արտատպուած Հայ Դրամագիտական Հանդէսէն, Ա. Շրջան, հատոր XXIV, (Սեպտեմբեր 1998), թիւ 3, էջ 29-31, տախտակ III:

³ ՍԱՐԵԱՆ Լ. Ա., «Արտաշէս Գ.ին վերագրուող նոր արծաթէ դրամ», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, (1998), թիւ 3 (149), էջ 155-162 (ռուսերէն մովտփոմ):

⁴ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Ռ. Ն., «Յօրինուած արծաթէ դրամ աստուածային Արտաքսէրքսէի անուամբ», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, (1999), թիւ 1 (150), էջ 321-326 (ռուսերէն մովտփոմ): A. Mousheghian, G. Depeyrot, *Hellenistic and Roman Armenian Coinage* (1st C. B.C.- 1st C. A.D.) (Վաթթերէն, Հոլանտա, 1999), էջ 170 (երկեզուեան, անգլերէն ու հայերէն):

Տախտակ 1. Արտաշես Բ.ի դրամները

Տախտակ 2. Արտաշէս Բ.ի դրամները

ԱՐՏԱԽԱԶԴԻ Բ. (56-34 Ն.Ք.)

Արտաւազդ Բ. յաջորդեց իր հօրը՝ Տիգրան Մեծին: Արտաւազդի ծննդեան թուականը անյայտ է, սակայն ստացած է հելլենիստական կրթութիւն: յունարէն լեզուով գրած է ճառեր, պատմութիւններ ու ողբերգութիւններ: Իր հօրը վերջին տարիներուն եղած է անոր գահակիցը ու միասին կառավարած է երկիրը: Կարելի է ենթադրել, թէ Արտաւազդ չափահաս, փորձառու, լաւ պատրաստուած եւ իմաստուն գահաժառանգ մըն էր⁵:

Տիգրանի եւ Պոմպէոսի միջեւ խաղաղութեան դաշնագրի ստորագրման պատճառով, «Տիգրան թագաւորը ճանչցուած էր իբրեւ բարեկամ ու դաշնակից հռոմի»⁶: Քաղաքական դրութեան պատճառով Հռոմ կը պատրաստուէր յարձակելու Պարթեւաստանի վրայ: Արտաւազդ խորհուրդ տուաւ հռոմէացի հրամանատար Կրասոսին յառաջանալ հայկական բարձրաւանդակի վրայով եւ խուսափիլ պարթեւական հեծելազօրքէն դաշտային տարածութեան վրայ: Լեռնոտ երկրի մը մէջ հեծելազունդը աննպաստ գետնի վրայ պիտի գտնուէր: Հռոմէացիք անտեսեցին այս թելադրութիւնը եւ արշաւեցին Սուրիոյ վրայով: Ն.Ք. 53ին Քարհա քաղաքի մօտ, հռոմէական բանակը բնաջնջուեցաւ եւ Կրասոսն ալ սպաննուեցաւ: Արտաւազդ խաղաղութեան դաշինք կնքեց պարթեւ Որոտ թագաւորին հետ եւ իր քոյրը տուաւ իբրեւ կին Որոտի որդի Բակուրին՝ պարթեւ գահաժառանգ իշխանին: Իսկ Կրասոսի գլխատուած գլուխը տարուեցաւ Արտաշատ, ուր տեղի կ'ունենար հարսանիքը:

Ն.Ք. 40-39ին, Արտաւազդի թագաւորութեան շրջանին, հայ-պարթեւական միացեալ բանակ մը կ'արշաւէ ու գրաւէ Փիւնիկիան ու Պաղեստինը⁷: Պարթեւները աւարի կու տան Երուսա-

⁵ ՄԱՆԱԴԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, ՔՅՅԿԱՆ տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատոր Ա. (Երեւան, 1945), էջ 245-283, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 2 (Երեւան, 1976), էջ 144, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն (Երեւան, 1971), հատոր 1, էջ 603-626:

⁶ ՄԱՆԱԴԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Տիգրան Բ. եւ Հռոմը, (Երեւան, 1977), էջ 585, տե՛ս Երկեր, Ա. հատոր (Երեւան, 1977):

⁷ Հայ ժողովրդի Պատմութիւն (Երեւան, 1971), հատոր Ա., էջ 612-614:

ղէմն ու մօտակայ Մարիսա քաղաքը: Ըստ Մովսէս Խորենացիի⁸, երբ Բարգաւառնան հայ նախարար է՝ հրեայ բնակչութեան զանգուած մը կը գերեզմարուին ու կը բնակեցուին մասնաւորապէս հայոց Վան Տոսպի մէջ:

Ն.Ք. 37ին Մարկոս Անտոնիոս կը սկսի գրաւել Հռոմի կորսնցուցած հողերը: Անտոնիոս իր դեսպանը՝ Կանիտիոս հրամանատարը Հայաստան կը դրկէ բանակով մը, որ Արտաւազդը համոզէ իրեն միանալու համար: Արաւազդ չ'ընդդիմանար այլ կը խոստանայ օգնել, քանի որ Պարթեւաստանի հետ Ատրպատականի հողերուն մասին անհամաձայնութիւններ ունէր: Անտոնիոս հետեւեցաւ Արտաւազդի խորհուրդին եւ Հայաստանի վրայով յարձակեցաւ Պարթեւաստան: Հռոմէացիք պարտուեցան ու Անտոնիոս մեղադրեց Արտաւազդը: Անտոնիոս Արտաւազդը Աղեքսանդրիա, Եգիպտոս, հրաւիրեց, բայց Արտաւազդ մերժեց իր հրաւերը: Ն.Ք. 34ին Անտոնիոս կրկին հրաւիրեց Արտաւազդը, որ խօսին իր վեց տարեկան որդի՝ Աղեքսանդրի եւ Արտաւազդի դուստրի ամուսնութեան մասին: Ապա յանկարծակի ան ներխուժեց Հայաստան 34ին եւ գրաւեց Արտաշատը: Հարկադրուած՝ Արտաւազդ այցելեց Անտոնիոսին իր բանակատեղին մէջ, ուր դաւադրութեամբ Արտաւազդ ձերբակալուեցաւ եւ կալանքի չղթաներով Եգիպտոս գերեզմարուեցաւ իր թագուհիով եւ երկու կրտսեր որդիներով: Ետին մնացած էր իր անդրանիկ որդին՝ Արտաշէս: Արտաւազդ գլխատուեցաւ ու իր երկու որդիները՝ Տիգրան եւ Արտաւազդ գերի տարուեցան Հռոմ: Իր յաղթանակը յաւերժացնելու համար Անտոնիոս կտրեց արծաթեայ դէնարիոսներ, որոնց վրայ իր գլխուն ետին՝ պատկերուած է հայկական խոյրը:

Արտաւազդէն յետոյ իր երեք որդիները (Արտաշէս Բ., Տիգրան Գ. եւ Արտաւազդ Գ.) բազմեցան Արտաշէսեան հարստութեան գահին վրայ: Հայաստան հիմա անկարող վերագտնելու իր նախկին փառքը՝ կռուախնձոր մըն էր Հռոմի ու Պարթեւաստանի միջեւ:

Արտաւազդ Բ. իշխեց շուրջ 22 տարի Արտաշէսեան հարստութեան գահին վրայ: Իրմէ ցարդ մեզի հասած են երեք հատ

⁸ ՄՈՎՍԵՅ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն հայոց (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1955), գիրք Գ, գլուխ ԼԵ, էջ 502,

արծաթեայ չորեքդրամեաններ ու տասնեակ մը դրախմաներ, ինչպէս նաեւ հարիւրէն պակաս պղնձեայ դրամներ⁹։ Հոս պիտի ներկայացուի միայն չորեքդրամեանն ու դրախման, որոնք աղբրս ունին խնդրոյ առարկայ Արտաշէս արքայի դրամներուն հետ, թէ՛ պատկերատիպին եւ թէ՛ մանաւանդ խորագրութեան ձեւին բաղդատութեան պատճառով։

1. Արծաթեայ չորեքդրամեան-քառաձի մարտակառք

Երես. Արտաւազդի անմօրուս կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն՝ հայկական խոյրը, որ ունի հինգ սրածայր ատամներ։ Խոյրին կեդրոնը զարդարուած է ութթեւանի աստղով՝ կողքերուն մէկական բուսեղէն զարդ։ Ապարօշը հանգուցուած է գլխուն ետին եւ ծայրերը ազատ ունն ի վար կ'իջնեն։ Թագի ներքեւ միացած են ականջակալն ու մարգարտաշար վզկալը։ Արքան ականջին կը կրէ օղ, վզին՝ երեք շարք մանեակ։ Երիզակերպ հանգուցաւոր շրջափակ։

Կռնակ-Քառաձի մարտակառք մը կ'արչաւէ դէպի ձախ։ Թագադրուած արքան կամ դիցուհին սանձը բռնած կը վարէ կառքը։ Արձանագրութիւնը վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ, վարը դէպի աջ՝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ / ΘΕΙΟΥ (Արքայից արքայ Արտաւազդ աստուածային)։ Ձախ դաշտին մէջ Խ փակագիրը, որու տակ ΙΖ (17) տառերը։

Արծաթ, 16.40 կրամ, տրամագիծ 28 մմ, ԿՆԳ 36-607

2. Արծաթեայ դրախմա-քառաձի մարտակառք

Երես. Թիւ 1ի նման, սակայն ութթեւանի աստղի կողքերուն կան մէկական արծիւներ, որոնք իրարու կը նային։

⁹ ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵԶ, Արտաշէսեան հարստութեան դրամները [ԱՀԴ] (Վիեննա, 1983), էջ 25-28, եւ ցուցակագրութիւն, էջ 28-29, թիւ 129-135, տախտակ 6 նաեւ Արտաշէսեան հարստութեան դրամները (Վիեննա, 1969), տախտակ 4, թիւ 25։ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Ե. Թ., *Armenian Coins and Their Values* [ՀԴԱ] (Լոս Անճելէս, 1995), էջ 74-77, թիւ 123-132, տախտակ 10 (անգլերէնով)։

Կռնակ. Թիւ 1ի նման, սակայն վերը արձանագրութիւնը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ. վարը դէպի աջ՝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ (Արքայից արքայ Արտաւազդի): Ձախ դաշտին մէջ - ձիերէն վեր դաշտին մէջ 5 տառը:

Արծաթ, 3.86 կրամ, տրամագիծ 20 մմ, առանցքային ուղղով՝ թիւն 12ժ, ԵՆ ժող.

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. (34-20 Ն.Ք.)

Արտաւազդ. Բ-ի դաւադրութեամբ ձերբակալուելէն ետք, հայ նախարարները թագադրեցին Արտաշէս Բ-ը: Սակայն Հայաստան չկրցաւ յաջող դիմադրութիւն մը կազմակերպել հռոմէացիներուն դէմ: Արտաշէս ապաստան գտաւ Պարթեւաստան: Արտաշէսի ու Հրահատ Դ-ի միջեւ դաշինք մը կնքուեցաւ: Արտաշէս հայ-պարթեւական բանակով մը յաղթական մտաւ Հայաստան ու հոն գտնուող բոլոր հռոմէացի քաղաքացիներն ու պահակազօրքը կոտորեց:

Արեւմտեան պատմաբաններ Արտաշէս Բ. արքայի գահակալութեան ժամանակաշրջանը նկատած են 30-20 Ն.Ք., Պարթեւաստանէն իր վերադարձէն ետք: Սակայն հիմնուելով Արտաշէս արքայի հատանած դրամներուն վրայի թուագրութեան, կարելի է ենթադրել, թէ ինք նկատուած է աքսորեալ հայոց օրինական տիրակալը, հռչակուած Արտաշէսեան հարստութեան թագաւոր, իր հօր եղբերական մահէն ետք, այսինքն 34 Ն.Ք. թուականին: Մարկոս Անտոնիոս իր որդին Հայաստանի թագաւոր համարեց, սակայն բնիկ հայ տարրը չի համակերպեցաւ այս ապօրինի արարքին: Հայ պատմաբաններէն Հրանդ Ք. Արմէն¹⁰ Արտաշէս Բ-ի գահակալութեան ժամանակաշրջանը կը սահմանէ 34-20 Ն.Ք.:

Այս ժամանակ Հայաստան աշխարհը շատ «Փոքր ածու» մը չէր: Հայաստան բաւական հզօր ու մեծ երկիր մըն էր: Երկու կողմի համար ալ, թէ՛ Հռոմ եւ թէ՛ Տիգրան, անհրաժեշտ էր Հա-

¹⁰ Հրանդ Ք. Արմէն, Անկում Արտաշէսեան հարստութեան (Պէյրուս, 1983), էջ 131:

յաստանը սիրաշահիլ կամ ալ իր քաղաքական ծիրին մէջ պահել, եթէ մէկը միւսին դէմ յաղթանակ պիտի ապահովէր:

Հռոմ, Օգոստոս կայսրի իշխանութեան ներքեւ, դիմեց դիւանագիտական միջոցի տապալելու համար հակահռոմէական Արտաշէս Բ-ի գահակալութիւնը: Հռոմ կրցաւ Հայաստանի նախարարներուն մէջ ստեղծել Հռոմի համակիր կազմակերպութիւն մը: Հռոմէամէտ այս կազմակերպութիւնը կրցաւ յաջող մահափորձով սպաննել հայոց Արտաշէս Բ. արքան 20 Ն.Ք. թուականին:

Յարդ. Արտաշէս Բ-ին վերապահութեամբ տրուած էր միայն պղնձեայ դրամ մը¹¹: Մինչեւ հիմա յայտնաբերուած այսպիսի պատկերատիպով դրամներուն վրայ արքային անունն ու խորագրութիւնը երբեք լրիւ չէր ընթերցուած: Լաւագոյններուն վրայ միայն նշմարելի է արքայ (ΒΑΣΙΛΕΥΣ) բառին մեծամասնութիւնը: Հոս ցուցակագրուած են Արտաշէս արքային մինչեւ հիմա վերագրուած բոլոր ծանօթ արժաթեայ ու պղնձեայ դրամները:

3. Արժաթեայ դրամա-Աթենաս

Երես. Արտաշէսի անմօրուս կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն՝ հայկական խոյրը, որ ունի հինգ սրածայր ատամներ: Խոյրին կեդրոնը զարդարուած է ութթեւանի աստղով՝ կողքերուն մէկական բուսեղէն զարդ: Ապարօշը հանգուցուած է գլխուն ետին եւ ծայրերը ազատ ունն ի վար կ'իջնեն: Թագի ներքեւ միացած են ականջակալն ու մարգարտաշար վզկալը: Արքան ականջին կը կրէ ութթեւանի օղ: Զգեստի ծալքերը պարանոցին մօտ աճրացուած են ճարմանդով: Դափնեպսակ շրջափակ:

Կռնակ. Սաղաւարտակիր Աթենասը դէպի ձախ: Ան ունի վահան ու երկար նիզակ: Նիզակի վարի ծայրը սրածայր է, վերի ծայրը աղեղնաձեւ է: Յունատառ շրջագրութիւնը ժամը 7էն սկսելով ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΕΩΣ ΘΕΙΟΥ (Արքայ Արտաքսերքսեսի

¹¹ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԱՀԴ, թիւ 136, տախտակ 6: ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ, ՀԴԱ, թիւ 133, տախտակ 10:

աստուածային)¹²: Դաշտի աջին՝ յունարէն **ΙΔ** տառերը (14), Աթենասի ոտքերուն ներքեւ **𐎠** փակագիրը:

Արծաթ, 2.60 կրամ, տրամագիծ 20.8 մմ, առանցքային ուղղութիւն 1ժ, ռոնդի ժով.¹³

4. Արծաթեայ դրախմա-Աթենաս

Երես. Թիւ 3ի նման

Կռնակ. Թիւ 3ի նման, սակայն նիզակը երկու կողմէն սրածայր է:

Արծաթ, 3.20 կրամ, տրամագիծ 23 մմ, առանցքային ուղղութիւն ??ժ, ԿՆԳ 46-693¹⁴

5. Արծաթեայ դրախմա-Աթենաս

Երես. Թիւ 3ի նման

Կռնակ. Թիւ 4ի նման:

Արծաթ, 3.59 կրամ, տրամագիծ 22 մմ, առանցքային ուղղութիւն 12ժ, ԿՆԳ 51-768¹⁵

6. Արծաթեայ դրախմա-Յաղթանակ

Երես. Թիւ 3ի նման

Կռնակ. Յաղթանակը կը յառաջանայ դէպի աջ: Ան ձախ ձեռքով կը բռնէ թագի նման պսակ մը, որու տակէն երկու ժապա-

¹² «Արտաշէս» անունը “Artaxerxes”-ի հայացած ձեւն է: Բաղդատեւ King James Version, Nehemiah 1:1, հայերէն թարգմանութեանց հետ՝ Աստուածաշունչ, Գիրք Նեեմիայ, Ա:1, ուր գրաբար եւ աշխարհաբար թարգմանութեանց մէջ նոյն ձեւը կը գործածուի: Աստուածաշունչի մէջի վկայակոչումը հաւանաբար եղած ըլլայ պարսից Արտաշէս Ա. արքային համար (465և425 Ն.Ք.):

¹³ Տե՛ս վերը, ծանօթագրութիւն թիւ 1:

¹⁴ Classical Numismatic Group, Inc., Auction: Mail Bid Sale 46 [ԿՆԳ] (Թունիս 1998), էջ 76, թիւ 693:

¹⁵ Classical Numismatic Group, Inc., Auction: Mail Bid Sale 51 (Սեպտեմբեր 1999), էջ 87, թիւ 768:

ւէն կախուած են եւ արմաւենիի ճիւղ որ կ'երկարի ձախ ուսին վրայէն: Յունատառ շրջագրութիւնը ժամը 7էն սկսելով՝ ΒΑΞΙΑΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ ΘΕΙΟΥ: Դաշտի աջին՝ յունարէն ΙΔ տառերը (14), Յաղթանակի ոտքերուն ներքեւ՝ 𐎠 փակագիրը:

Արծաթ, 4.06 կրամ, տրամագիծ 24 մմ, առանցքային ուղղութիւն 12ժ, ՅՍ 56-F70¹⁶

7. Պղնձեայ դրամ-Յաղթանակ (երկու քաղկոս)

Երես. Արտաշէսի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն՝ հայկական խոյրը, որ ունի հինգ սրածայր ատամներ:

Կռնակ. Յաղթանակը կանգնած է դէպի աջ: Ան ձախ ձեռքով կը բռնէ առարկայ մը որու տակէն երկու ժապաւէն կախուած են: Յաղթանակի ոտքերուն ներքեւ կարելի է նշմարել մէկ ուղղահայեաց եւ մէկ հորիզոնական գիծեր, որոնք կրնան ըլլալ արծաթեայ դրախմային վրայ նշմարուած փակագիրին մէկ մասը: Նշմարելի է յունատառ շրջագրութիւնը որ լրիւ ընթերցանելի է:

Պղինձ, 3.84 կրամ, տրամագիծ 18 մմ, առանցքային ուղղութիւն 12ժ, ՀԴԱ 133, ԵՆ ժով:

8. Պղնձեայ դրամ-Յաղթանակ (երկու քաղկոս)

Երես. Թիւ 7ի նման:

Կռնակ. Թիւ 7ի նման, սակայն Յաղթանակի ոտքերուն ներքեւ կարելի է նշմարել երկու ուղղահայեաց եւ մէկ հորիզոնական գիծեր (հայերէն ո տառին նման, որոնք կրնան ըլլալ արծաթեայ դրախմային վրայ նշմարուած փակագիրին մէկ մասը: Յունատառ շրջագրութենէն ընթերցանելի է ΒΑΞΙΑΕ... բառը:

Պղինձ, 2.77 կրամ, տրամագիծ 17 մմ, առանցքային ուղղութիւն 12ժ, ԿՆԳ 46-694, ԵՆ ժով:

¹⁶ Freeman and Sear, Fixed Price List 6 (Ամա-, 2001), Թիւ F70:

9. Պղնձեայ դրամ-Յաղթանակ (երկու քաղկոս)

Երես. թիւ 7ի նման:

Կռնակ-Թիւ 7ի նման, սակայն Յաղթանակը ձախ ձեռքով կը բռնէ թագի նման կիսաբոլորակ, որու տակէն երկու ժապաւէն կախուած են: Յաղթանակի աջին նշմարելի է անընթերցանելի յունատառ արձանագրութիւն:

Պղինձ, 4.15 կրամ, ԱՀԴ 136, 2Պ ժով.

10. Պղնձեայ դրամ-Յաղթանակ (երկու քաղկոս)

Երես. թիւ 7ի նման:

Կռնակ-Թիւ 7ի նման, սակայն Յաղթանակի ոտքերուն ներքեւ կարելի է նշմարել մէկ ուղղահայեաց գիծ, որ կրնայ ըլլալ արծաթեայ դրամային վրայ նշմարուած փակագիրին մէկ մասը: Յաղթանակի աջին կայ անընթերցանելի յունատառ արձանագրութիւն:

Պղինձ, 4.35 կրամ, ԱՀԴ (1969) 25, 2Պ ժով.

Վերջերս Մկրտիչ Զարդարեանը հրապարակեց հին Արտաշատի 1985ի պեղումներէն յայտնաբերուած երկու պղնձեայ դրամներ ու զանոնք վերագրեց Արտաշէս Բ. արքային¹⁷: Ռուբէն Վարդանեան զանոնք մանրամասնութեամբ նկարագրեց ու թուագրեց¹⁸:

11. Պղնձեայ դրամ-ամաթեղջիւր (երկու քաղկոս)

Երես. Արտաշէս արքայի գլուխը դէպի աջ, կարճ մօրուքով, թափը որու ատամներէն կ'երեւին երեքը, զարդարուած է ութ

¹⁷ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ, «Եզակի դրամներ Արտաշատի պեղումներից, Արտաշէս Բ.» Դրամաշրջանառութիւնը Հայաստանում, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 21 նոյեմբերի. Ձեկուցումների թեզիսներ (Երեւան, 1998), էջ 5և7:

¹⁸ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՌՈՒԲԷՆ, "A Dated Copper Coin of Artaxias II: Evidence of the use of the Pompeyan Era in Artaxata," Հայ դրամագիտական Հանդէս, Ա. չրջան, հատոր 27 (Դեկտեմբեր 2001), թիւ 4, էջ 89և94 (հայերէն ամփոփում):

ճառագայթաձեւ խոշոր աստղով, ունի միայն վզկալ մը, ապարօշը հանգուցուած է գլխու ետին եւ ծայրերը ներկայացուած են երկու գիծով: Կիտաւոր չրաջափակ:

Կունակ. Ամաթեղիւր, որու գլուխը կը հակի դէպի աջ, կապուած ժապաւէնով: Յունատառ արձանագրութիւնը աջին դէպի վար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար՝ ΑΡΤΑΞΕΡΞ[ΟΥ] աջ եզերքի դաշտին մէջ՝ CΛ, ձախ եզերքի դաշտին մէջ՝ ΧΡ (կամ X[B]):

Պղինձ, 3.84 կրամ, 17.3 մմ, 12ժ, ՀՊՊԹ գոյքամատեանի թիւ 19878/49

Այս նորայայտ դրամը ունի թուագրութեան եւ դրամի արժէնիչի արձանագրութիւն: Վարդանեան համոզիչ կերպով կ'առաջադրէ իր վարկածը, թէ թուագրութիւնը կը հիմնուի Պոմպէյեան տոմարի վրայ, որու կիրարկումը կրնայ սկսած ըլլալ Ն.Ք. 66 թուականին, այսինքն Պոմպէյոս Մեծի եւ Տիգրան Մեծի միջեւ հաշտութեան պայմանագրի կնքման տարեթիւը: Ուրեմն դրամի աջ դաշտին մէջի տառերը կը համապատասխանեն Ն.Ք. 31/30 (CL=CL=36, 66-36=30), Արտաշէսի թագադրութեան չորրորդ տարին կամ իր Պարթեւաստանի աքսորէն վերադարձէն յետոյ՝ իր իշխանութեան առաջին տարին: Իսկ ձախ դաշտին մէջի ΧΒ տառերը կը ներկայացնեն անուանական արժէքը՝ երկու (Β) քաղկոս (Χ)¹⁹:

12. Պղնձեայ դրամ-խաղողի ողկոյզ (մէկ քաղկոս)

Երես. Արտաշէս արքայի գլուխը դէպի աջ, կարճ մօրուքով, թագը հինգ աստամներով, զարդարուած է ութ ճառագայթաձեւ խոշոր աստղով, ունի միայն վզկալ մը: Կիտաւոր չրաջափակ:

Կունակ. Խաղողի ողկոյզ: Դրամին վրայ արձանագրութիւն չ'երեւիր: Եթէ եղած է այդ փոքր հատաձոյլի սահմաններէն դուրս մնացած ըլլալու է: Դրամը վերագրուած է Արտաշէս Բ. արքային, հիմնուած՝ դիմանկարի պատկերազրական ու ոճային ընդհանրութիւններուն վրայ:

¹⁹ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ. նշուած աշխատանք:

Պղինձ, 1.74 կրամ, 12.1 մմ, 12ժ, ՀՊՊԹ գոյքամատեանի թիւ 19878/54

ՏԻԳՐԱՆ Գ. (20-8 Ն.Բ.)

Տիբերիոս Հայաստան մտաւ իր լէգէոններով եւ թագադրեց Տիգրան Գ-ը, Արտաշէսի եղբօր եւ Արտաւազդի միջակ որդիին, որ Հռոմ գերեվարուած էր: Յիշատակելու համար այս դրուագը, Օգոստոս կայսրը ոսկեայ եւ արծաթեայ դրամ հատանեց որոնց վրայ արձանագրուած է “ARMENIA CAPTA” կամ “ARMENIA RECEPTA” խորագրութիւնները եւ հայկական խորհրդանշաններ (հայ զինուոր, հայկական խոյր եւ այլն)²⁰: Ինչպէս պատմաբան Յակոբ Մանանդեան կը գրէ, «Հռոմէական կայսրութիւնը հասաւ իր նպատակին առանց պատերազմի, եւ Հայաստանը, կորացնելով իր անկախութիւնը՝ ընկաւ նրա ազդեցութեան շրջանակի մէջ եւ ճանաչեց նորից Հռոմի գերիշխանութիւնը»²¹:

Հռոմ գոհացած էր, թէ Հայաստանի գահին վրայ ունէր հռոմէականացած հայ թագաւոր մը, հակառակ որ այս վերջինը կը ցուցաբերէր բարեկամական միտումներ Պարթեւաստանի հետ:

Տիգրան Գ. իշխեց տասներկու տարի, շատ աւելի կարճ ժամանակաշրջան մը քան թէ Արտաւազդ Բ.: Զարմանալիօրէն իր դրամահատութիւնը աւելի ճոխ է քան թէ հօրը՝ Արտաւազդինը²²: Իրմէ պիտի ներկայացուին քանի մը կտոր դրամ խոյրի եւ խորագրութեան բաղդատութեան համար:

13. Արծաթեայ դրախմա-արքան կանգնած

Երես. Տիգրանի դիմանկարը դէպի աջ, թեթեւ մօրուսաւոր, շատ բարձր խոյրով եւ ութթեւանի աստղով: Երկզակերպ հանգուցաւոր շրջափակ:

Կռնակ-Արքային կանգնած լրիւ հասակը ձախ դարձած է, ունի երեք ատամով խոյր մը, երկարած աջ ձեռքով կը բռնէ

²⁰ ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵԶ, Հայաստանի վերաբերեալ հռոմէական դրամներ եւ մեդալիոններ (ՀՎՀԴ), (Վիեննա, 1971), էջ 43-59:

²¹ ՄԱՆԱԴԵԱՆ, էջ 291:

²² ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԱՀԴ, թիւ 137-147, տախտակ 6-7: Ներսէսեան, ՀԴԱ, թիւ 134-154, տախտակ 10-12:

անորոշ առարկայ մը եւ ձախով՝ նիզակ մը: Յունատառ խորագրութիւնը աջին դէպի վար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ. ձախին դէպի վար՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ / ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ (Արքայ Մեծի Տիգրանի ծնողասէր եւ յուսասէր):

Արծաթ, 3.83 կրամ, տրամագիծ 19 մմ, առանցքային ուղղութիւն 12ժ, ՀԴԱ-134, ԱՀԴ 137, ԱԴԸ (ANS, New York) ժուլ:

14. Պղնձեայ դրամ-Յաղթանակ (երկու քաղկոս)

Երես. Տիգրանի դիմանկարը դէպի աջ, սակայն խոյրին վրայի աստղը վեցթեւանի է:

Կռնակ. Յաղթանակը կը քալէ դէպի ձախ, աջ ձեռքով բռնած թագ մը, իսկ ձախը վար երկարած: Քառակուսի շրջագրութիւն, վերը աջէն դէպի վար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, վարը դէպի ձախ շրջուած՝ ΜΕΓΑΛΟΥ, աջին դէպի վեր՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, վերը դէպի աջ՝ ΘΕΟΥ (Արքայ Մեծի Տիգրանի աստուածային):

Պղինձ, 3.95 կրամ, տրամագիծ 17 մմ, առանցքային ուղղութիւն 1ժ, ՀԴԱ-139, ԵՆ ժուլ:

15. Պղնձեայ դրամ-փիղ (երկու քաղկոս)

Երես. Տիգրանի դիմանկարը դէպի աջ նախորդին նման, սակայն խոյրին վրայի խոշոր աստղը ութթեւանի է:

Կռնակ. փիղ մը դէպի ձախ, կնճիթը վար: Քառակուսի շրջագրութիւն, վերը դէպի աջ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, աջին դէպի վար՝ ΜΕΓΑΛΟΥ, վարը դէպի ձախ շրջուած՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, աջին դէպի վեր՝ ΘΕΟΥ:

Պղինձ, 4.25 կրամ, տրամագիծ 19 մմ, ՀԴԱ 145

16. Պղնձեայ դրամ-փիղ (երկու քաղկոս)

Երես. Թիւ 15-ի նման:

Կռնակ. Թիւ 15-ի նման:

Պղինձ, 4.61 կրամ, տրամագիծ 20 մմ, ՀԴԱ 145

Տիգրան Գ.ի միայն չափազանց հազուադիւտ դրամներուն վրայ երկու կողմերը շատ լաւ պահպանուած են: Թիւ 15 եւ 16 դրամները իրարու շատ նման են: Սակայն առաջինին վրայ դիմանկարն ու խոյրը յստակ պահպանուած են, միւսը՝ կռնակին վրայ փիղի պատկերատիպն ու արձանագրութիւնը: Մեր նպատակին համար երկու դրամները զիրար կը համալրեն ու իրարու լրացուցիչ են:

17. Պղնձեայ դրամ-առիւծի գլուխ (մէկ քաղկոս)

Երես. Տիգրանի դիմանկարը դէպի աջ, սակայն խոյրին վրայի աստղը վեցթեւանի է:

Կռնակ. Առիւծի գլուխ մը դէպի աջ, բաց բերանով: Քառակուսի շրջագրութիւն, վերը դէպի աջ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, դէպի աջ՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, վարը՝ ΜΕΓΑΛΟΥ, ձախին՝ ΘΕΟΥ (Արքայ Տիգրանի Մեծի աստուածային):

Պղինձ, 1.95 կրամ, ՀԴԱ-154, նախապէս ԱՏ ժով.

ՏԻԳՐԱՆ Դ. (8-5 Ն.Ք.)

Տիգրան Դ., որդին Տիգրան Գ.ի, Արտաշէսեան հարստութեան գահը բարձրացաւ շնորհիւ Ազգային Կուսակցութեան: Այս արարքը կը խախտէր Հռոմի գերիշխանութիւնը Հայաստանի հողին վրայ: Քանի մը տարի յետոյ հայ աւագանին Տիգրան Դ.ը գահազուրկ ըրաւ²³:

Տիգրան Դ. կտրած է պղնձեայ դրամներու շարք մը²⁴: Ասոնց ետին պատկերուած են Արամազդ, Վահագն, Յաղթանակ, արծիւ դէպի ձախ կամ աջ, լախտ, Յաղթանակ թեւերը վեր բարձրացուցած, ծառ, լախտ եւ երկսայրի տապար, փիղ դէպի ձախ

²³ ՄԱՆԱԴԵԱՆ, էջ 296:

²⁴ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԱՀԴ, Թիւ 148-159, տախտակ 7: ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, ՀԴԱ, Թիւ 155-173, տախտակ 12-13:

կամ աջ, փիղի գլուխ: Իր դրամներուն խորագրութիւնը ունի Արքայի Տիգրանի Մեծի ձեւը:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ Գ. (5-2 Ն.Ք.)

Արտաւազդ Գ., Արտաւազդ Բ.ի կրտսեր որդին, որ Հռոմ գերեվարուած էր, գահ բարձրացաւ Հռոմի բանակին օգնութեամբ: Հայութիւնը ապստամբեցաւ եւ Հայաստանէն դուրս փախեցին Արտաւազդ Գ.ը եւ հռոմէացիները: Պարտուած հռոմէական բանակը իր հետը տարաւ գահազուրկ Արտաւազդ Գ.ը, որ հիւանդացաւ եւ մեռաւ²⁵:

Արտաւազդ Գ.ի դրամները շատ հազուադէպ են ու լաւ չեն պահպանուած: Իր դրամներէն ծանօթ են երկու տեսակ պատկերատիպեր, մէկուն վրայ կայ արքայի կանգնած հասակը, միւսին վրայ՝ արծիւ մը թառած լեւան կատարին²⁶: Իր խոյրին պատկերատիպը ամբողջովին կը տարբերի միւսներէն եւ իր դրամներուն խորագրութիւնը ունի Արքայի Մեծի Արտաւազդի ձեւը:

18. Պղնձեայ դրամ-արծիւ մը թառած լեւան կատարին (երկու քաղկոս)

Երես. Արտաւազդի դիմանկարը դէպի աջ, գլխուն հինգ ատամնաշարով հայկական խոյրը, որ զարդարուած է խոշոր աստղով մը:

Կռնակ. Արծիւ մը՝ դէպի աջ, թառած լեւան կատարին: Խորագրութիւնը աջէն դէպի վար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ, ձախին դէպի վար՝ ΑΡΤΑ (Արքայի Մեծի Արտա.....):

Պղինձ, 4.52 կրամ, 19 մմ, ՀԴԱ-241

ՏԻԳՐԱՆ Դ. ԵՒ ԵՐԱՏՈՅ (2 Ն.Ք. - Յ.Ք. 1)

Գահազուրկ Տիգրան Դ., որդին Տիգրան Գ.ի, գրաւեց Արտաշեսեան գահը պարթեւներու օգնութեամբ: Տիգրան Դ. եւ Ե-

²⁵ ՄԱՆԱԴԵԱՆ, էջ 296:

²⁶ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ. ՀԴԱ, թիւ 174-177, տախտակ 13:

րատոյ իր թագուհին, որ նաեւ իր խորթ քոյրն էր, իշխեցին միատեղ: Տարբեր մայրերէն ծնած եղբօր եւ քրոջ ամուսնութիւնը թոյլատրելի էր ըստ զրադաշտական կրօնի²⁷: Կարգադրուած էր, որ Տիգրան Դ. իր գահը ստանայ Օգոստոս կայսրէն: Սակայն շուտով Տիգրան Դ. կը սպաննուի «պատերազմի մէջ բարբարոսներու դէմ», (Կովկասեան լեռնականներու դէմ)²⁸:

Տիգրան Դ. եւ Երատոյի միացեալ իշխանութեան շրջանի դրամները շատ հազուադիւտ են: Երեսին վրայ դրոշմուած է Տիգրան Դ.ի եւ Երատոյի երկգլուխ (զուգորդուած) դիմանկարները: Իրենց դրամներէն ծանօթ են երկու տեսակ պատկերատիպեր²⁹, մէկուն վրայ Բախտը նստած է գահին վրայ, միւսը՝ ձիու մը յառաջամասը: Իրենց դրամներուն խորագրութիւնը ունի Արքայ Տիգրանի Մեծի ձեւը:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ Դ. ԵՒ ՕԳՈՍՏՈՍ (2 Ն.Ք. – Յ.Ք. 1)

Տիգրան Դ.ի մահէն յետոյ Արտաշէսեան տոհմէն միայն մնացած էր Երատոյ թագուհին, որ հրաժարեցաւ գահէն: Կայրոս Կեսարը Հայաստանի գահին վրայ նստեցուց Ատրպատականի Արիոբարզան թագաւորը (Յ.Ք. 2): Հայ ազնուականութիւնը ապստամբեցաւ Արիոբարզանի դէմ: Կայրոս Կեսարը ճգմեց ապըստամբութիւնը, սակայն վիրաւորուեցաւ եւ երկու տարի ետք Արիոբարզանն ալ մահացաւ պատահական մահով: Հայաստանի գահը ընծայուեցաւ Արտաւազդ Դ.ին (Յ.Ք. 4-6), որ միեւնոյն ատեն Ատրպատականի ալ թագաւոր էր: Արտաւազդ Արիոբարզանի որդին էր: Հայ աւագանին դարձեալ ապստամբեցաւ ու սպաննեց այս օտար գահակալը³⁰:

Արտաւազդի եւ Օգոստոսի դրամներն ալ հազուադիւտ են ու լաւ չեն պահպանուած: Դրամին մէկ կողմը կայ Արտաւազդի

²⁷ ՄԱՆԱԴԵԱՆ, էջ 295-298:

²⁸ ՄԱՆԱԴԵԱՆ, էջ 297:

²⁹ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, Ա.ՀԴ, ԹԻԼ 161-162, տախտակ 8: ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, ՀԴԱ, ԹԻԼ 178-179, տախտակ 13:

³⁰ ՄԱՆԱԴԵԱՆ, էջ 299:

նկարը, միևս կողմը՝ օգոստոսինը³¹: Իրենց դրամներուն խորագրութիւնը ունի Արքայի Մեծի Արտաւագդի/աստուածային կայսերական բարերարի ձեւը:

ՏԻԳՐԱՆ Ե. (Յ.Ք. 6)

Օգոստոս Հայաստան ղրկեց Տիգրան Ե-ը, որ կը համարուէր հայոց արքայական տոհմի շառաւիղ: Տիգրան Ե-ը որդին էր Հրէաստանի Հերովդէս Մեծի Աղեքսանդր որդիին ու իր կնոջ Գլափիւրայի, որու մայրը, Կապադովկիոյ Արքեղայոս Թագաւորի առաջին կինը, դուստրն է եղած Արտաշէսեան տոհմէն հայ Թագաւորի մը: Կարճատեւ Թագաւորութենէ յետոյ, այս եւս կը մերժուի հայ ազնուականութեան կողմէ: Երատոյ Թագուհին դարձեալ կը դրուի Հայաստանի գահին վրայ: Սակայն Երատոյի գահակալութիւնն ալ կարճատեւ կ'ըլլայ: Քանի մը տարի Հայաստան մը մնայ առանց տիրակալի³²:

Տիգրան Ե-ի եւ Երատոյի դրամներն ալ հագուագիւտ են ու լաւ չեն պահպանուած: Դրամներէն մէկ տեսակին վրայ պատկերուած են երեսին՝ Տիգրան, կռնակին՝ Երատոյ: Տիգրանի այլ տեսակ դրամին վրայ պատկերուած են երեսին՝ Տիգրան, կռնակին՝ Օգոստոս³³: Իրենց դրամներուն խորագրութիւնները ունին Արքայից արքայ Տիգրան /Երատոյ քոյր Տիգրան արքայի եւ Արքայի Մեծի նոր Տիգրանի/Կայսեր աստուածային, աստուծոյ որդի Օգոստոս ձեւերը:

Ուշադրութեան արժանի պէտք է ըլլայ, որ Արտաշէսեան հարստութեան վերջին Թագաւորները չէին կրեր հայկական խոյր մը, այլ պսակադիր էին հռոմէական ձեւով: Իրենց դրամներն ալ հռոմէականացած դէնարիոսներ են:

³¹ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԱՀԴ, ԹԻԼ 163-164, տախտակ 8: ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, ՀԴԱ, ԹԻԼ 180-181, տախտակ 13:

³² ՄԱՆԱԴԵԱՆ, էջ 299:

³³ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԱՀԴ, ԹԻԼ 165-167, տախտակ 8: ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, ՀԴԱ, ԹԻԼ 182-184, տախտակ 13:

ՎՈՆՈՆ (Յ.Ք. 8-16)

Տիգրան Ե-ին ու Երատոյէն յետոյ Արտաշէսեան տոհմը գահաժառանգ մը չունէր Հայաստանի գահին համար: Օգոստոս կայսրը Հռոմէն Տիգրան ղրկեց Հրահատ Դ-ի Վոնոն որդին, որ պէս թագաւոր Պարթեւաստանի թափուր գահին (Յ.Ք. 8-11): Պարթեւ ասպետները անհամբար անհանդուրժելի նկատեցին հռոմէականացած մէկու մը: Գահազուրկ Վոնոնը հազիւ կարողացաւ փախչիլ Հայաստան, ուր ան ստացաւ Արտաշէսեան թագը (Յ.Ք. 11-16): Նախ պարթեւներու համար անհանդուրժելի էր Վոնոնի ներկայութիւնը Հայաստանի գահին վրայ: Վոնոն հայութեան ալ չէր ընդունուած: Տիգրանի սպանութիւնը կը կարգադրէ, որ Վոնոնը Ասորիք հրաւիրուի ու ապա ձերբակալուի:

Վոնոնի չորեքդրամեաներն ու դրախմաները հատանուած են Պարթեւաստանի մէջ, ըստ պարթեւական ասանդութեան: Հայ կենցաղավարութեան հետ աղերս չունին:

ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. (Յ.Ք. 18-34)

Գերմանիկոս ղրկուած էր հայերուն խաղաղեցնելու համար: Հայաստանի խնդիրը Հռոմի համար չափազանց կնճռոտ հարց մըն էր: Գերմանիկոս անձամբ Արտաշատ գնաց եւ հայերու աջակցութեամբ հայոց թագաւոր պսակեց Ջենոնը: Այս վերջինը Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորի որդին էր որ մեծցած էր հայկական միջավայրի մէջ եւ ընտելացած հայերու սովորութիւններուն: Թագադրութեան արարողութեան ժամանակ հայերը իրեն տուին Արտաշէս անունը: Արտաշէս Գ. թագաւորէն յետոյ երեք օտար թագաւորներ իշխեցին Արտաշէսեան հարստութեան գահին վրայ: Սակայն ասոնց անունով մեզի դրամ չէ հասած:

Միայն Արտաշէս Գ-ի անունով մեզի չէ հասած ոչ հայկական դրախմաներ եւ ոչ ալ հռոմէականացած դենարիոսներ: Գոյութիւն ունին Գերմանիկոս կայսեր երկդրախման ու դրախման³⁴,

³⁴ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԱՀԴ, թիւ 168, տախտակ 8: ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, ՀԴԱ, թիւ 185-186, տախտակ 13:

որոնց վրայ պատկերուած են Գերմանիկոսի կողմէ Արտաշէսի թագադրուելը³⁵։

19. Արծաթեայ երկդրախմա (հռոմէականացած դէնարիոս)–Արտաշէսի թագադրութիւնը

Երես. Գերմանիկոսի կիսանդրին դէպի աջ։ Շրջանակաձեւ խորագրութիւնը աջին դէպի վեր՝ GERMANIKVS CAESAR, ձախին դէպի վար՝ TI. AVG. F. CAS. II. (Գերմանիկոս կեսար, որդի Տիբերիոս Ազոստոսի, կոնսուլ, երկրորդ անգամ)։ Կիտաւոր շրջանակ։

Կռնակ. Ձախին՝ Արտաշէս կանգնած է հանդիպահայեաց, զրահաւոր, աջ ձեռքով կը բռնէ խոյրը, իսկ ձախ ձեռքը վար կախուած է։ Աջին՝ Գերմանիկոս կանգնած է հանդիպահայեաց, զրահաւոր, գլուխը ձախ դարձուցած, ձախ ձեռքով կը բռնէ նիզակ մը, իսկ աջ ձեռքով՝ խոյրը։ Խորագրութիւնը ձախին դէպի վար՝ ARTAXIAS, աջին դէպի վար՝ GERMANIKVS։ Կիտաւոր շրջանակ։

Արծաթ, 7.50 կրամ, տրամագիծ 23 մմ, ՀՎՀԴ–3

20. Արծաթեայ դրախմա (հռոմէականացած դէնարիոս)–Արտաշէսի թագադրութիւնը

Երես. Նախորդին նման։

Կռնակ. Նախորդին նման։

Արծաթ, 3.14 կրամ, տրամագիծ 20 մմ, ՀՎՀԴ–4

ՔՆՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Դիտողութիւններ դրամներու առաջին կողմերուն վրայ

1. Նորայայտ դրախմաներուն խոյրին ատամները աւելի բարձր են քան թէ Արտաշէս Բ.ի դրախմայինը (թիւ 2), բայց աւելի ցած են քան թէ Տիգրան Գ.ի դրախմայինը (թիւ 11)։ Եթէ մէկը բաղդատէ Արտաշէս Բ.ին տրուած պղնձեայ դրամին վրայի խոյրին ատամները (թիւ 8) նորայայտ արծաթներուն հետ, պիտի նշմարէ, թէ գրեթէ նոյնն են։

³⁵ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ՀՎՀԴ, էջ 191-194, թիւ 602 եւ 603, տախտակ 25։

2. Խոյրը զարդարուած է ութթեւանի աստղով մը տրապիզաձեւ քառանկիւնի մը մէջ. սա շատ նման է Արտաւազդ Բ-ի եւ Տիգրան Գ-ի խոյրերու զարդարուեստներուն:
3. Ծաղկեպսակ շրջափակը նման է Տիգրան Մեծի (95-56 Ն.Ք.) ասուպ ունեցող (ԱՀԴ 49, ՀԴԱ 39) կամ ալ Անտիոք կտրուած չորեքդրամեաններուն (ԱՀԴ 16-42, ՀԴԱ 30-37):
4. Օղերը եզակի են եւ կը տարբերին Արտաւազդ Բ-ի օղերէն (թիւ 1). կը նմանին վեցթեւանի աստղի մը:
5. Մանեակ չունի: Արտաւազդ Բ. ունի երեք մանեակներ (թիւ 1 եւ 2):

Դիտողութիւններ դրամներու երկրորդ կողմերուն վրայ

1. Արտաշէսի առաջին երեք դրախմաներուն կոնակի պատկերատիպը (թիւ 3-5) բացառիկ նորութիւն մըն է: Նման պատկեր չէ տեսնուած Տիգրան Ա-ի (123-96 Ն.Ք.), Տիգրան Բ-ի եւ Արտաւազդ Բ-ի դրամներուն վրայ: Սակայն չորրորդ դրախմայինը (թիւ 6) Յաղթանակի պատկերատիպ մըն է: Պղինձներու լաւ պահպանուած չըլլալուն պատճառով տակաւին լրիւ ընթերցանութիւն չէ կատարուած: Նմանապէս՝ պղնձեայ դրամներուն վրայի փակագիրը չէ վերակազմուած բազմաթիւ օրինակներ ուսումնասիրելով: Յայտնաբերուած օրինակներու սակաւութիւնն ու վատ պահպանուածութիւնը այսպիսի աշխատանք մը չի դիւրացներ: Ստորագրեալին տեսակէտն է, թէ պղինձներուն ետեւի Յաղթանակի պատկերատիպը եւ Արտաշէսի չորրորդ դրախմայինը նոյն պատկերատիպեր են: Կրնայ ըլլալ որ արմաւենիի ճիւղը պղինձներուն վրայ չէ քանդակուած կամ ալ հատածոյլէն դուրս մնացած է:
2. Արտաշէս Բ-ի Յաղթանակի պատկերով պղինձներու ու արծաթներու պարագային խորագրութիւնները շրջանակաձեւ են: Շրջագրութեան ՅԵԻՕԿ տիտղոսը արձանագրուած է Արտաւազդ Բ-ի (թիւ 1) եւ Տիգրան Գ-ի (թիւ 12-14) դրամներուն վրայ, թէեւ այս վերջինը արձանագրուած է ՅԵՕԿ: Արտաշէսեան հարստութեան արքաներէն ուրիշ ոեւէ մին չէ գործածած այս [աստուածային] տիտղոսը:

3. Դաշտին մէջի յունարէն իԴ տառերը կրնան նշանակել 14: Իր հօրը³⁶ նման ինք ալ ունի բարդ սակայն տարբեր փակագիր մը՝ եւ կազմուած է ART տառերէն, Artaxata:

Տախտակ 1. Արտաշէս Բ. թագաւորի արծաթեայ դրախմաներուն տուեալները

Դրամ	Սալի կադապար	Դրոշմի կադապար	Կշիռ (կրամ)	Տրմզծ. (մմ)	Առանցք. ուղղ. (ժամ)
Թիւ 3	U1	Դ1	2.60	20.8	1
Թիւ 4	U2	Դ2	3.20	23	1
Թիւ 3	U1	Դ3	3.59	22	1
Թիւ.3	U1	Դ4	4.06	24	1

4. Բաղդատելով վերը դասաւորուած չորս դրախմաները իրարու կադապարներու հետ՝ կ'ունենանք Տախտակ 1ի տուեալները: Չորրորդ դրախման (թիւ 6) կը պատկանի առաջին երեքէն տարբեր խումբի մը: Թէեւ երեսին վրայ կերտուած է նոյն դիմանկարը, սակայն կռնակին վրայ ունի ամբողջովին տարբեր պատկերատիպ մը: Հիմնականին մէջ սոյն պատկերատիպը՝ Յաղթանակը առանց արմաւենի ճիւղին շատ կը նմանի պղնձեայ դրամին վրայ դրոշմուածներուն:

Եզրակացութիւն

- Արտաշէսեան հարստութեան երկուհարիւրամեայ ժամանակաշրջանին իշխած են երեք արքաներ Արտաշէս անունով եւ չորս արքաներ Արտաւազդ անունով: Խնդրոյ առաւելայ Արտաշէսի դրախմաներուն կերտուածքին ոճը զիրենք կը զետեղէ Արտաւազդ Բ.ի եւ Տիգրան Գ. ժամանակաշրջանին:
- Արտաշէս Ա.էն (190-160 Ն.Ք.) մեզի դրամ չէ հասած: Ժամանակին իրեն տրուած պղնձեայ դրամ մը (ԱՀԴ 2) փոխանցուած է Արտաւազդ Գ.ին (ՀԴԱ 177):

³⁶ Արտաւազդ Բ.ի փակագիրի համար տե՛ս դրամ 1ի եւ 2ի կռնակներուն նկարագրութիւնը:

3. Արտաւազդէ Ա.էն (160-123 Ն.Ք.) մեզի դրամ չէ հասած:
4. Արտաւազդէ Բ.ի (56-34 Ն.Ք.) դրամին ոճը, կերտուածքը, պատկերատիպը, լրիւ խորագրութիւնը տարբեր են: Անկասկած այս նորայայտ դրախմաները Արտաւազդէ Բ.ին չեն պատկանիր:
5. Արտաւազդէ Գ.էն (5-2 Ն.Ք.) մեզի հասած է միայն երկու տեսակ պատկերատիպով պղնձեայ դրամներ: Ասոնց ոճը, կերտուածքը, պատկերատիպը, խորագրութիւնը տարբեր են: Անկասկած այս դրախմաները Արտաւազդէ Գ.ին չեն պատկանիր:
6. Արտաւազդէ Դ.էն (Յ. Ք. 4-6) մեզի հասած է հռոմէականացած դենարիոս մը եւ պղնձեայ դրամ մը: Ասոնց ոճը, կերտուածքը, պատկերատիպը, խորագրութիւնը տարբեր են: Անկասկած այս դրախմաները Արտաւազդէ Դ.ին չեն պատկանիր:
7. Արտաշէս Գ. (Յ.Ք. 18-34) թագադրուեցաւ Գերմանիկոսի կողմէ: Պարթեւաստան չբողոքեց ու լռելեայն վաւերացուց զինք: Եթէ Արտաշէս Գ. Հռոմի հաւանութիւնը ունենար դրամ կտրելու համար, իրմէ պիտի ունենայինք աւելի շատ դրամներ քան թէ Արտաշէսեան հարստութեան բոլոր արքաները, որոնք իշխեցին Տիգրան Դ.էն (8-5 Ն.Ք.) վերջ: Տասնըօթը տարուան գահակալութիւն մը բաւական երկար ժամանակաշրջան մըն է թագաւորի մը համար: Արտաշէս Գ.էն չենք ստացած ոչ հռոմէականացած դենարիոս եւ ոչ ալ դրախմա: Ասոնց բացակայութեան համար կայ միայն մէկ պատճառ՝ Հռոմ չչնորհեց իրեն այդ հեղինակութիւնը: Նաեւ դրամի արձանագրութեան մէջ կայ ΘΕΙΟΥ (աստուածային) մակդիրը: Արտաշէս Գ. թագադրուեցաւ Գերմանիկոսի կայսեր կողմէ, Հռոմի հրամանով եւ կը նկատուէր Հռոմի կամակատար գահակալ մը, որ անհաւանական է թէ արտօնուէր գործածելու նման վսեմ «աստուածային» մակդիրը, մակդիր մը որ Հռոմի կայսրերը իրենց մենաշնորհը կը նկատէին:
8. Արտաշէս Բ. (34-20 Ն.Ք.): Նորայայտ դրախմաներուն վրայի արքային խոյրին ոճը կը գետեղէ զինք Արտաւազդէ Բ.ի (56-34 Ն.Ք.) եւ Տիգրան Գ.ի (20-8 Ն.Ք.) միջեւ: Խոյրին շատ բարձր հինգ ատամները, ինչպէս վերը ակնարկուեցաւ, նման են Արտաշէս Բ.ի վերագրուած պղինձներուն վրայի խոյրին:

9. Արձանագրութեան վերջաւորումը (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΘΕΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ ΘΕΙΟΥ) անկասկած յատկանշական կէտ մըն է եւ կը փաստէ, թէ մէկը միւսին հետեւած է, այսինքն ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ ΘΕΙΟΥ արձանագրուած (հայացուած՝ Արտաշէս) դրամը միայն կրնար յաջորդել ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΘΕΙΟΥ արձանագրուածին: Արտաշէսէն կարելի էր ակնկալել ինքզինք կոչել արքայից արքայ, երբ չէր կարող իր երկիրը պաշտպանել ու Պարթեւաստան կը փախչէր հոն ապաստան գտնելու համար: Նմանապէս՝ «աստուածային» տիտղոսը Տիգրանի դրամներուն վրայ արձանագրուած է թէեւ տարբեր ուղղագրութեամբ:
10. Պատկերագրութեան ձեւը ու մանաւանդ չորրորդ դրախմային (թիւ 6) վրայի Յաղթանակը շատ նման է պղնձեայ դրամներուն վրայ պատկերուածին (թիւ 7-10): Սա ինքնին յատկանշական կէտ մըն է, որ արծաթեայ դրամները թէ՛ հարազատ են եւ թէ՛ կը պատկանին Արտաշէս Բ-ին: Թէեւ Աթենասն ու Յաղթանակը հիմնովին տարբեր պատկերներ են, սակայն ընդհանուր երեւոյթի ուրուագիծը զիրար կը յիշեցնեն եւ Յաղթանակն ու Աթենասը զօդուած են նոյն սալի (Ա. կողմին) կաղապարին (Ս2):
11. Խնդրոյ առարկայ չորս արծաթեայ դրախմաներուն երկուքը անձամբ քննուած են: Դրամները զարնուած ու հարազատ են՝ Այլ պատճառներ ալ կան, որոնք կը հաստատեն իրենց հարազատութիւնը: ա). Ըստ բերանացի փոխանցուած տեղեկութեան՝ դրամները գտնուած են պարթեւական դրամագիւտի մը հետ միատեղ: բ). Չորս դրամները հատանելու համար գործածուած են վեց տարբեր կաղապարներ՝ երկու սալի եւ չորս դրոշմի (տե՛ս տախտակ 1): գ). Դրամներուն չորսն ալ ունին տարբեր

37

Ժամանակին երբ Արտուազդ Բ. Թագաւորի չորեքդրամեանը յայտնաբերուեցաւ Փարաքար, Հայաստան, 1959-ին (տե՛ս ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ Խ. Ա., «Արտուազդ Բ.ի չորեքդրամեանը», Պատմութեան հանդէս, 1964, 2 (25), էջ 317-323), Զարեհ Պտուկեանը գրեց, «Կրնայ ըլլալ որ այս դրամը ժամանակակից ընդօրինակութիւն մըն է»: Տե՛ս իր գիրքը, ԱՀԴ, էջ 25, վարէն 3րդ պարբերութիւն, Տրդ. տող, Նոյն գիրքին նախնական անգլերէն հրատարակութեան համար (Լոնդոն, 1978), տե՛ս էջ 25, վարէն երկրորդ պարբերութիւն, Տրդ. տող, Սակայն այժօր բոլոր դրամագէտներ կ'ընդունին, թէ Երեւանի ՀՊՊԹ-ի մէջի Արտուազդ Բ. Թագաւորի չորեքդրամեանը հարազատ է:

աստիճանի պահպանուածութեան որակ: գ). Ամէնէն վատորակը առաջինն էր որ հրապարակ իջաւ վաճառքի համար Պէյրութի մէջ: Եթէ անձ մը ուշադրութեամբ քննէ Արտաշէսի առաջին դրախմային նկարը (թիւ 3) պիտի նշմարէ, թէ դրամը ամբողջովին շփուած է կարծր ակազաթուղթի մը կամ ալ նման մակերեսի մը, որ վրայի կարծրացած հողը բաժնեն դրամէն: գ). Միւս երեք դրամները Գերմանիայէն ղրկուեցան Ամերիկա, ուր աճուողի դրուելով երկրորդն ու երրորդը վաճառուեցան ըստ իրենց վատորակ աստիճանի կարգով (ամէնէն վատորակը առաջ): Դրամներուն ամէնէն լաւ պահպանուածը (չորրորդը) ծախու դրուեցաւ ամէնէն վերջ, վաճառքի դրուելով որոշ գումարի մը համար: Այս բոլոր վերոյիշեալ կէտերը յատկանշիչներ են դրամի հարազատութեան, փոքր դրամագիւտի մը յայտնաբերման, եւ ի վերջոյ դրամավաճառներու ընկալեալ սովորութեան՝ ծախելու իրենց ունեցած հնադրամները առաւելագոյնս շահով³⁸:

12. Դաշտին մէջի յունարէն ID (14) տառերը հաւանաբար արձանագրուած ըլլան Արտաշէս արքայի թագադրութեան 14րդ տարիին համար, այսինքն՝ 21/20 Ն.Ք. թուականին:
13. Աթենասի ու Յաղթանակի ներքեւի փակագիրը՝ Խ (ART = Artaxata) նախապէս հրատարակուած է Արտաշատի քաղաքային պղնձեայ դրամներուն վրայ³⁹: Է. Բաբելոնի⁴⁰ եւ Մ. Ֆոն Ռեննէրի⁴¹ կողմէ այս դրամները առաջին անգամ հրատարակուեցան: Յարդ համաձայնութիւն չէ գոյացած դրամագէտներու միջեւ, թէ Արտաշատի քաղաքային դրամներուն վրայի տառերը ո՞ր տոմարակալութեան կը հետեւին: Բաբելոն եւ Ռեննէր կը

38

Ամերիկայի մէջ ծախուող դրախմաներուն գնահատումները՝ երկրորդ յայտնաբերուած դրախման ծախուած 24 Յունիս 1998ին \$1760ի, երրորդ յայտնաբերուած դրախման ծախուած 15 Սեպտեմբեր 1999ին \$5115ի, չորրորդ յայտնաբերուած դրախման ծախուած Սեպտեմբեր 2001ին \$6750ի (վերջինը՝ լաւագոյն վիճակի մէջ եղողը):

39

Պտուկեան, ՀՎՀԴ, էջ 191-194:

40

Ernest Babelon, "Mélanges & Documents; Artaxisata," *Revue Numismatique*, Շրջան IV, հատոր XV (1911), էջ 459-461:

41

V. Renner, "Eine bisher unbekannte griechische Münzstätte in Armenien," *Mitteilungen der Oesterreichischen Gesellschaft für Münz- und Medaillenkunde*, հատոր VIII (Փետրուար 1912), թիւ 2, էջ 37-39:

Թուարկեն զանոնք Յ.Ք. 183 եւ 185, Մ.-Լ. Շոմոն⁴² զանոնք կը զետեղէ 80-ական Ն.Ք. Թուականներուն, Ռ. Ե. Վարդանեան⁴³ կը Թուագրէ Յ.Ք. 1/2 եւ 3/4 Թուականներուն: Թերեւս այս վերջինը ըլլայ ամէնէն իրապաշտը, եթէ ընդունինք, թէ այս Արտաշատի փակագիրը առաջին անգամ գործածուեցաւ Արտաշէս Բ. արքային կողմէ իր դրամներուն վրայ:

14. Կարելի է եզրակացնել թէ, հիմնուած արքայի խոյրին ոճին վրայ, Արտաշէս Բ.ի պղնձեայ դրամի ու արծաթեայ դրախմաներու պատկերատիպերուն նմանութեան վրայ, Արտաւազդ Բ. արքայի դրամներու վրայ արձանագրուած խորագրութեան տիտղոսին նմանութեան, խնդրոյ առարկայ արծաթեայ դրախմաները կարելի է առանց տարակուսանքի վերագրել Հայոց Արտաշէսեան Հարստութեան Արտաշէս Բ. արքային:

Ե. Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

⁴² Marie-Louise Chaumont, "A prors d'une ère d'Artaxata, capitale de la grande Arménie," *Revue des Études Arméniennes*, հատոր XVIII (1984), էջ 397և409, տախտակ XL եւ XLI:

⁴³ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Ռ. Ե., «Հելլենիստական ժամանակաշրջանի հայկական դրամների երկու խմբերի քուագրութեան շուրջը», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, (1987), թիւ 2 (117), էջ 195և207 (առաերէն լեզուով եւ հայերէն ամփոփումով):

Coinage of Artaxias II of Armenia (summary)

Y. T. Nercessian

A newly discovered silver drachm of an Armenian Artaxiad king named Artaxias (ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ- Artashes in Armenian) was ascribed to two different kings: Artaxias II and Artaxias III. Furthermore some numismatists labeled it as "modern forgeries."

On a newly discovered coin, the five-pointed tiara's peaks are higher than those of Artavasdes II's drachm but not as high as those of Tigranes III. In fact they look identical to the peaks of the tiara engraved on the copper coin assigned to Artaxias II. The tiara is ornamented with an eight-rayed star which is in a trapezoidal box resembling the Artavasdes II (56-34 B.C.) and Tigranes III (20-8 B.C.) tiara ornaments.

The reverse iconography of this drachm reminds us of the reverse of Artaxias II (30- 20 B.C.) copper coin. On one type there is Athena, on the other, Nike. The "Nike" design of the drachm and coppers are practically identical except for the palm-branch on the drachm. Furthermore both drachm varieties, Athena and Nike, are linked to the same obverse (anvil) die A2 (U2).

The inscription is circular; so is the inscription on Artaxias II coppers. The title ΘΕΙΟΥ reminds us the inscriptions appearing on Artavasdes II tetradrachm and Tigranes III coppers. One would think that these silver drachms were struck after the coinage of Artavasdes II and before Tigranes III.

In 1985, two copper coins were discovered during the excavations of ancient Artaxata. Both of them display the head of Artaxias II on the obverse; on the reverse of one is a cornucopia and the legend ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΞΕ, letters CA and XP (or X[B]). The second coin, with a very small flan, has a bunch of grapes on the reverse but no inscription.

Western historians date the regnal period of Artaxias II starting from the year when he returned from his Parthian refuge. However, some Armenian historians, and of course Artaxias II, consider his regnal period 34-20 B.C. The letters IA in the field indicate that they were struck in the 14th year of Artaxias' crowning, 21/20 B.C.

The writer has personally examined two of these Artaxias drachms. They are genuine and four of these were struck by six different dies. They were discovered in a Parthian coin hoard. All four of these examples have different grades of preservation. The poorest was sold first in Beirut; the other three came from Germany to America. The most attractive piece was sold last. All these features are additional attributes of a genuine coin discovered in a hoard being marketed for highest financial compensation.

Artaxias III (A.D. 18-34), a foreigner, was crowned by Germanicus under Roman imperial authority. Parthia tacitly approved him. He was considered a client-king who could not have the courage of using the title of "divine" (ΘΕΙΟΥ). If Artaxias had the approval of Rome to strike money, we would receive more coins from him than combined all the kings of Artaxiad dynasty ruling after Tigranes IV (8-5 B.C.). We have not discovered any drachms or Romanized denarii issued by Artaxias III for one legal reason: the Roman Empire did not grant him that authority.

It can be concluded that due to the king's tiara, inscription, and reverse design similarities to the copper piece of Artaxias II, the subject silver drachm can only be assigned to Artaxias II of the Artaxiad dynasty of Armenia.